

"בא ילד לחתום על דבר לילדים"

מגויסות ואי-מגויסות בדבר לילדים בתקופת היישוב

יעל דו

מיזוג מכוון של מגויסות ואי-מגויסות

שש שנים לאחר שהוקם היומון ההסתדרותי, הוחלט בדבר לפנות גם אל קהל ילדים, באמצעות מוסף חודשי לילדים, המוסף לילדים, שנתלווה לעיתון. המוסף הראשון התפרסם ב-2.10.1931, וגיליונותיו ראו אור כסדר כחלק מהעיתון במשך כחמש שנים, עד ה-10.1.36. כחודש לאחר מכן, בפברואר 1936, החל דבר לילדים לראות אור כשבועון בחוברת עצמאית.

יצחק יציב, חבר מערכת דבר, ערך את חוברות המוסף לילדים והמשיך וערך אחר כך את השבועון דבר לילדים עד מותו, ב-1947. לצדו פעלה ברכה חבס, מחנכת מזרם העובדים, עיתונאית וחברת מערכת דבר, שהייתה מקורבת מאוד לברל כצנלסון.² חבס השתתפה ב-1931 בייסודו של המוסף לילדים ועד שנות החמישים הייתה חברת מערכת דבר לילדים ואחת ממלאי מקום העורך.

המוסף לילדים פעל בתקופה של מאבק פוליטי על חינוך הילדים, שהחל עם גל ההגירה הגדול של "העלייה החמישית", שהסתיים כידוע עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. בתקופה זו גדל מאוד מספר התלמידים בארץ-ישראל, ועליהם נאבקו מחנכי הזרמים השונים בחינוך (הזרם הכללי, זרם העובדים והמזרחי) ותנועות הנוער במסגרת החינוך הלא פורמאלי.³

בשנים אלה השקיעה תנועת הפועלים מאמצים רבים בתחום החינוך בקרב צעירי ארץ-ישראל וצעירי אירופה, כחלק מהניסיון לזכות בהגמוניה תרבותית בקרב הצעירים. כחלק מכך, יזמו ברל כצנלסון וברכה חבס את המוסף לילדים, וכצנלסון היה חתום עליו כעורך האחראי. באמצעותו, ממש כבאמצעות העיתון דבר, קיווה כצנלסון לחזק את תנועת הפועלים כתנועה תרבותית-חינוכית רחבה, ממלכתית באופייה.⁴

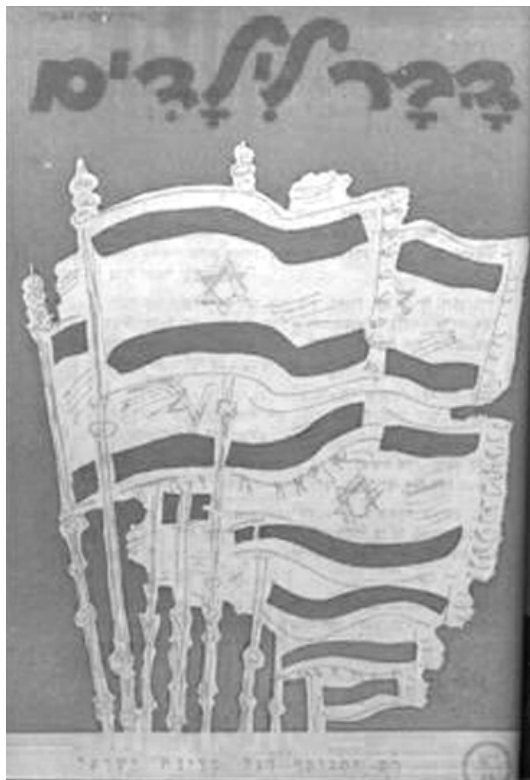
לרעיון זה היה אמור לתרום גם מפעל "המרכז לנוער של הסתדרות העובדים בארץ-ישראל", שהוקם ב-1933. חבס ערכה את הוצאת הספרים של "המרכז לנוער", ופרסמה באמצעותה חוברות וספרים ובהן טקסטים ספרותיים ועיוניים, ברוח תנועת הפועלים, אך

שתי פנים היו לדבר לילדים מראשיתו; שתיים שלכאורה אינן מתיישבות זו עם זו; שתיים שתמכו זו בזו וביחד אפשרו לו להיות ערוץ ביטוי מרכזי בתרבות הילד בתקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות.¹ השבועון לילדים דבר לילדים הופץ כתוספת לעיתון דבר ההסתדרותי, אך פנה בתקופת היישוב אל הרבה יותר ילדים ממספרם של אלה שהוריהם היו מנויים על העיתון. מעמדו ככתב-העת לילדים החשוב והמשפיע ביותר בתקופה זו לא נקנה לו רק בשל האקטואליה שהביא ועמדותיו הפועליות, שבאו לידי ביטוי בידעות, במאמרים הפובליציסטיים ובספרות המגויסת שהוא פרסם. מעמדו זה נקנה לו משילובם של האקטואליה והאידיאולוגיה באי-מגויסות ספרותית שנשזרה בגיליונותיו. באמצעות טקסטים ספרותיים איכותיים וחדשניים, שאינם תלויים לא בזמן ולא במקום ולא בעמדה פוליטית, נצבעו האקטואליה והמגויסות האידיאולוגית המובנות מאליהן של דבר לילדים באור ממלכתי יותר ונפתחו לקהל קוראים רחב יותר.

מקצתה של אותה אי-מגויסות ספרותית שנשזרה בגיליונות דבר לילדים בשנות הארבעים, מהתקופות הסוערות והטראומטיות שעברו על יהודי ארץ-ישראל, הפכה לימים לקלאסיקה העברית לילדים. אין זה מקרי, שכן הקלאסיקה אינה ניזונה מה"כאן והעכשיו" ואף לא מערכים אידיאולוגיים תלויי מקום ותקופה. על מנת שתצלח את מבחן הזמן ותהיה רלוונטית גם לקוראים בני זמן אחר, עליה להיות יפה לכשעצמה ובעלת תובנות אוניברסאליות באשר לעולמו של הילד, כל ילד.

כך, באמצעות הספרות הלא-מגויסת לצו השעה, זכו האידיאולוגיה והאקטואליה לחיי מדף ארוכים בהרבה מאלה שהן זוכות להם בדרך כלל בעיתונות הכתובה. שהרי רק באמצעותה ניתן היה לנמק את הנוהג שהנהיג דבר לילדים לשמור את גיליונות העיתון ולכרוך אותם בתום השנה, למשמרת.

בקשרי הגומלין המזינים והמאתגרים של שתי פנים אלה של דבר לילדים – המחויבות לאידיאולוגיה ולאקטואליה מחד, ומתן פתחון פה ליפה ולאוניברסאלי מאידך – יתמקד מאמר זה.

איור של נחום גוטמן לשער דבר לילדים עם קום המדינה
20.5.1948

כלל). רק בעמוד הבא הופיע מאמר המערכת, פרי עטו של יציב, בדרך כלל. גם בעמוד האחרון בלט היעדרה (לכאורה) של המערכת האידיאולוגית, באמצעות שעשועונים, רצועת קומיקס, ומכתבי ילדים למערכת. את רצועות הקומיקס צייר במשך שנים רבות המאייר והקריקטוריסט של דבר, אריה נבון, ולאח גולדברג חיברה בדרך כלל את הטקסט הנלווה. ז'אנר זה, מגילויי הראשונים של הקומיקס העברי, שמטרתו המוצהרת שעשוע, הופקד בידי אמנים ממדרגה ראשונה, כחלק מהמגמה להציע לקוראים, בצד הטקסטים החינוכיים, גם שעשוע איכותי.¹⁰

מתכון זה, המשלב עיתונות עם ספרות יפה ושעשועים, אומץ בעיתוני הילדים המפלגתיים שראו אור מאוחר יותר: הבוקר לילדים, שהחל לצאת ב-1943, משמר לילדים ב-1945, והצופה לילדים מ-1947.¹¹

בעשור הראשון לפעילותו של דבר לילדים, בטרם חלה ההתפלגות בעיתונות הילדים, פורסמו בו יצירות מפרי עטם של רוב סופרי התקופה ומשורריה, ותיקים וחדשים, נציגי שתי המשמרות בספרות, וכן של מחנכים, בעיקר מזרם העובדים. בין הכותבים נתן אלתרמן, ח"נ ביאליק, פניה ברגשטיין ("פניה"), אברהם ברוידס, אשר ברש, נחום גוטמן, לאה גולדברג (לפעמים חתום "לאה" או "ל. ג."), זרובבל גלעד (לפעמים "זרובבל"), אהרן זאב ("זאב"), ברכה

בעלי אופי ציוני-קונסנזואלי, על מנת שיהיו רלוונטיים לקהל קוראים גדול. בין השאר פרסמה חבס בחוברות אלה לא מעט ספרות מגויסת פרי עטה.⁵

הזיקה בין שתי יוזמות אלה הייתה הדוקה ורבות מהיצירות שהתפרסמו בחוברות "המרכז לנוער" פורסמו קודם לכן או במקביל במוסף לילדים, בהם גם סיפוריה המגויסים של חבס עצמה (חתום לעתים של "ברכה"). ב-1936, עם הקמת דבר לילדים חזלה חבס מפעילותה ב"המרכז לנוער" ועבדה ב"דבר לילדים", כיזי ימינו של העורך.⁶

מתחילתו נתפס המוסף לילדים כביטאון חינוכי מובהק, שאמור להתוות את הדרך לדור הצעיר ולשמש לו מתכון התנהגות וחישיבה. גם הספרות גויסה בדרך כלל למשימה זו: בצד הכתיבה הפובליציסטית התפרסמו כבר בגיליונות הראשונים יצירות ספרותיות אידיאולוגיות, פרי עטם של סופרים-מחנכים.⁷ הבולטים שבהם היו ברכה חבס, ימימה טשרנוביץ, צבי לבנה (ליברמן), לוי קיפניס ואליעזר שמאלי.⁸

עם זאת, כבר במוסף לילדים התפרסמו יצירות ספרותיות שבלטו באי-מגויסותן. יצירות אלה, שלבשו בעיקר צורה שירית, נכתבו רובן ככולן בידי משוררים מקצועיים למבוגרים. מובן שיצירות אלה לא היו חפות לחלוטין מאידיאולוגיה ואקטואליה. שהרי לא תיתכן כתיבה ספרותית אוטונומית לחלוטין, שאינה מגויסת לדבר. עם זאת, בניגוד לספרות הילדים המגויסת במוצהר, ששלטה בכיפה בתקופת היישוב, הדגישה הספרות האוטונומית לילדים את העשייה האמנותית, את ייחודו של הכותב, את היפה והמורכב מבחינה ספרותית, והעלתה ערכים הומניסטיים אוניברסאליים, שחרגו מ"הכאן והעכשיו" היישוביים ומהקולקטיביזם הפועלי. על רקע הכתיבה האינדוקטרינרית ההגמונית, לבשה לעתים אי-המגויסות אופי התרסתי, ושימשה הד לוויתוח פנים-ספרותי סוער שניטש במערכת הספרותית באותה העת בין חסידי הכתיבה האידיאולוגית לבין חסידי הכתיבה לשמה, האוטונומית.⁹

השבועון דבר לילדים, שהחל כאמור לצאת בפברואר 1936, היה גם הוא קשור בטבורו למערכת דבר וזיקתו הפוליטית לאקטואליה הייתה לכן מובנית. עם זאת, מאחורי ההחלטה שלא להסתפק במוסף לילדים, ולהדפיס את כתבי-העת כעיתון נפרד, עמדה המטרה להרחיב את קהל הקוראים אל מעבר למספר הילדים שהוריהם מגויסים על העיתון.

קהל היעד של כתבי-העת החדש היה מגוון: מפעוטות ממש לילדים בוגרים, וגיל הקוראים המתאים לכל טקסט סומן באמצעים גראפיים, כגודל אות, קיומו של ניקוד ואופי האיורים שנלוו לטקסטים.

בהצהרת הכוונות של מערכת דבר לילדים שפורסמה בגיליונו הראשון של השבועון הודגש הפן החינוכי-אידיאולוגי של העיתון. השירים והסיפורים מוצגים בה בעיקר כאמצעי חינוכי:

גם בדבר לילדים השבועי יבואו, כמו במוסף לילדים הקודם לו, סיפורים ושירים – מחיי הארץ ומן העולם, ממה שנעשה בעבר ומן המתרחש כיום. רבים הם הדברים שאתה צריך לדעת אותם, ודבר לילדים ישתדל להמציאם לך שבוע שבוע (דבר לילדים, כרך א', חוב' 1, 27.2.36, עמ' ראשון).

עם זאת, עמוד השער היה בדרך כלל עמוד ספרותי מובהק, שכלל יצירה ספרותית, שיר בדרך כלל, ואיור בנדיבות (גוטמן בדרך

העבודה. פיאור ההתיישבות העובדת ושליטת הגולה היה עיקרון מארגן. כך, כבר החוברת הראשונה של המוסף לילדים השתדלה לשמור על איזון. בעמוד הראשון התפרסם שירו של זאב "בעין חרוד טוב מאוד":

"בעין חרוד/ טוב מאוד – / אין שם כסף כלל [...]. שם/ כולם/ יחד יושבים לאכול, / יחד יוצאים במחול, / בעין חרוד/ טוב מאוד" (שם, עמ' 1).

ועל מנת שלא לקפח את המושבים, פורסם באותה חוברת שיר נוסף של זאב, "יש לי דוד בנהלל", שבו מרומם הילד את דודו המושבניק, ומתריס בפני אביו שרוצה ללמדו כיצד בונים בית:

"לא! / אני רוצה בבית הזה. / אני רוצה לנהלל. // לשבת על הטרקטור, / לאחוז בגלגל, / לחרוש ולזרוע, / וכרם לנטוע/ עם זוג פרדות. / חציר להביא/ בשביל הפרות/ ולול לעשות/ ובגן לעבוד/ והורה לרקוד – // כמו הדוד". (שם, עמ' 4).

גיליונות השבועון כללו שירי פשוטות רבים שהפכו את עבודת השדה לשמחתו של הילד הארץ-ישראלי. כזה הוא, למשל, שיר הפשוטות "קציר" מאת פניה ברגשטיין: "שמחה היום לידן/ שמחה גדולה ושיר. / הבוקר בשדה/ התחילו בקציר [...]. אתה זרעת, אבא. / דמעה הייתה – של מי/ עכשיו אתה תקצור, / לשיר אני יכול" (כרך א, חוב' 11, 21.5.36, עמ' 9).¹²

בתוך כך לקחו על עצמם הכותבים להציג חלופה ציונית-סוציאליסטית לגלות, ובאופן ספציפי – לילדות הגלותית, השונה מאוד מהילדות העצמאית והשמחה בכפר הציוני. אופייני מאוד הוא הקטע הפובליציסטי "מה נשמע בגולה", מאת ש. ליפסקי, חבר קיבוץ תל יוסף, שהתפרסם בשנה הראשונה לצאת השבועון, ובו דיווח ליפסקי על נסיעתו לאירופה. ילדי הגולה מוצגים בהם כאנטיתזה לדיוקן הילד הארץ-ישראלי שכבר השתרש בתרבות היישובית:

"הילדים היהודים שבמזרח צ'כוסלובקיה לומדים חצי יום בבית ספר ממלכתי, המיוחד ליהודים ובמחצית היום השנייה הם לומדים ב'חדר' צר ואפל מפי 'רבי' האוחז רצועה בידו. כלואים הם בזמן שילדי הגולה משתובבים ומשחקים תחת כיפת השמים. לבושים הילדים קפוטות ארוכות וחובשים לראשם כובעים עגולים עם טיטורות. פאותיהם בצדי ראשם [...]. נראים הם זקנים, רציניים: פניהם אומרים עייפות וסבל, מחסור ורעב (כרך א, חוב' 5, 26.3.36, עמ' 2-3).

בשנים 1936-1939, בימי המרד הערבי, עסק דבר לילדים גם בצורך בהגנה אקטיבית, וכותבים התחילו לסמן בו את הערבים כאויבים פוטנציאליים. את שיר הלכת הידוע "אנו נושאים לפידיים" מאת זאב (אהרן זאב), יש לראות בהקשר זה, שהרי פורסם בכתב-העת בחנוכה 1936 (כרך ב, חוב' 12, 10.12.36, עמ' 2).

כזה הוא גם שירו של ש. שלום "בימינו אלה" כשמו כן הוא – עוסק באקטואליה, במאורעות:

"ילדים, הראיתם אש/ בפרדס ובקמה? / יד זדים שם נעלמה/ מציתה עמל כפינו. / הם יציתו / ואנחנו נזרע. / הם יעקרו – / ואנחנו ניטע! / אנחנו ניטע את ארצנו! // ילדים השמעתם קול/ רייות ופיצוצים? / על חוות החלוצים/ התנפלו שונאי עמנו. / הם יירו – / ולא נדאג! / הם יתקפו/ ואנחנו נחזק! / אנחנו נשמור על ארצנו! // ילדים, ההבחנתם/ בארשת השנאה, / בשיסוי ובקנאה, / בתגרת ילדי

שירה של לאה גולדברג שהפך ללהיט על שער דבר לילדים, 1936

חבס (לפעמים "ברכה"), ימימה טשרנוביץ, שאול טשרניחובסקי, שמשון מלצר, ש"י עגנון, יעקב פיכמן, אנדה פינקרפלד (לפעמים "אנדה"), לוי קיפניס, מרים שטקליס (לפעמים מרים וילנסקי), אברהם שלונסקי ואליעזר שמאלי.

יצבי וחבס היו ממונים על הכתיבה העיתונאית בשבועון. ליציב היו מדורים קבועים שעסקו באקטואליה ובתרבות: "במעגל הימים" ו"מה בחזית". לאחר מותו, ב-1947, כתבה חבס את המדור "במעגל הימים" ועוד לפני כן השתתפה בכתיבת המדור "משבוע לשבוע" (בחתימה "ברכה") ופרסמה בקביעות רשימות עיתונאיות. שלא כבמוסף לילדים, סיפורים פרי עטה של חבס כמעט שלא פורסמו בשבועון.

המגויסות בפובליציסטיקה ובספרות המגויסת: נראטיווים

מרכזיים

עד פרוץ מלחמת העולם השנייה עסק השבועון בעיקר בעלייה ובהתיישבות, ונמנע מליבויו ויכוחים פנימיים שהעסיקו את תנועת

אלה היו העניינים העיקריים שבהם עסק דבר לילדים בשנות השלושים והארבעים, הן בכתיבה הפובליציסטית והן בכתיבה הספרותית המגויסת.

אי־המגויסות השזורה בין השורות הסדורות

ולמרות זאת, דווקא הפן הלא־מגויס של כתב־העת הוא שנחשב, גם בתקופה סוערת וטראומטית זו, מסגולותיו הייחודיות של כתב־העת. משורר הילדים זאב, שאת יכולותיו השיריות הגבוהות גייס במקרים רבים לצו השעה ולא ראה כל סתירה בין האסתטי לאידיאולוגי, בחר להדגיש כמה שנים לאחר מכן, בשיר החוגג את כתב־העת עצמו, דווקא את מחויבות העיתון ליפה ולחד־פעמי, שחפים ממגויסות אידיאולוגית.

בא ילד לחתום על דבר לילדים

והדור הוא הילד,
רקמה הבגדים,
והוא מסודר, מרוחץ ומסורק;
משערו הרטוב
ריח סבון עוד לא פג –
ילד חג.

הוא אמר:

כשעורב היום והשמש שוקעת
באש ובאור,
עפות הציפורים אל השמש,
ונושאות את היום לתוך לילה שחור,
ונעלמות בין הצללים.
[...]

הנכון שגם היום החולף,
גם הטל הרוועף,
נשארים בסיפור ובשיר?

העורך אמר: 'כן'.

ועם ערב ראשון של החודש,
הירח כנוצה בשמים,
ודק וחיזור;
ובדמדומי אור אחרון של בין הערביים
ענן פורח ועובר –
ואין הירח.
למחר הוא כבד כזהב
ומזהיר ...

הנכון כי ירח־ראש־חודש־חיזור
נשאר בסיפור ובשיר?
העורך אמר: 'כן'.

שכנינו?// הם ישאנו – / ואנחנו נאהב! / אנו באנו – לא לקרב! / אנחנו נבנה את ארצנו" (כרך א, חוב' 11. 21.5.36, עמוד פותח).

נוכחותה של המלחמה בכתב־העת, בטקסטים הפובליציסטיים והספרותיים כאחד, גדלה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ובצד העיסוק במונחים חדשים כ"חזית ועורף", "גבולות", "אויב", "נשק" ו"נפילה בקרב", הוצג הילד הארץ־ישראלי כמי שרוצה בכל מאודו להילחם. בתקופת המאבק בבריטים התחזקה מאוד מגמה זו בדבר לילדים, ולא פעם הוצגו בו הילדים כמי שהצבאיות היא להם טבע שני, והם מממשים אותה ואף עולים על המבוגרים ביכולותיהם הצבאיות.¹³

את המגמה הזאת משקף השיר 'פלמ"חניק' מאת זאב, שהתפרסם בדבר לילדים בעיצומה של מלחמת העצמאות (6.5.48, כרך י"ח, עמ' 507), בשעה שזאב עצמו ערך את כתב־העת.

בשיר מתואר הלוחם העברי כמי שהוא ספק ילד ספק מבוגר. העובדה שזאב בחר לשנות את השם ל'נער הפלמ"ח', עם כינוס שיריו ב־1951, מחזקת כמובן רעיון זה של חיול בגיל צעיר:

" [...] השיער מדובלל, / החולצה פרומה, / עוד אמא מעירה על כל שעל. / אך ברדפו את אויב / כחלוץ האומה – / מעולם לא ניתק שרוך נעל. // הוא הולך עם רעו / כחוליה בשרשרת, / בגבו בחור הוא, / בפניו עודו נער – / וזעמו בקרב כאש הבורעת / והודף את אויב / כמו סער [...] " (עמ' 507)

בד בבד, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, הניתוק ההולך ומעמיק עם יהדות אירופה והידיעות שהחלו להתקבל ביישוב על מצבם הקשה, רוקנו מתוכן את ערכי שלילת הגלות. את מקומם תפסה תחושה כבדה בקרב הורים ומחנכים, ששלילת הגלות שעל ברכיה חונכו הילדים היא שהובילה לחוסר האכפתיות שמגלים עתה הצעירים כלפי אחיהם שבמִצָר. כחלק מניסיון לתקן את נוקי החינוך הקודם הרבה דבר לילדים לפרסם כבר בשנות המלחמה הראשונות סיפורים וקטעי פובליציסטיקה שהציגו יחסים של שותפות גורל עם האחים באירופה.

העורך, יצחק יציב, פרסם, למשל, במדורו "במעגל הימים", בדצמבר 1941, כתב אישום חריף על הנתק בין יהודי היישוב הנהנים מ"פרוספריטי" לבין יהדות אירופה (כרך יב, חוב' 14, 25.12.41):

וזה האיש אשר בא משם, מן התופת הנאצית, דורש עזרה לסובלים שם ומלכו פורצת הזעקה: 'איך אתם יכולים לשיר ולרקוד, כפי שראיתי בבתי הקפה שלכם, בשעה שיש גוועים, מתים, אתמול והיום וברגע זה ממש?' (106).

מגמה זו, של ערעור על עקרון שלילת הגלות, התחזקה בשנות השואה. בשנים אלה נטל על עצמו העיתון שלוש משימות: האחת ליידע, כלומר לספר לילדי הארץ את החדשות הקשות; השנייה לקרב ולחזק את תחושות הסולידריות עם יהדות אירופה; והשלישית, מגמה שהלכה והתחזקה לקראת סוף המלחמה ובעיקר בתקופת המאבק – לחלץ מתוך סיפור השואה הקשה לקח לאומי מחזק.¹⁴

עם תום המלחמה, ובעיקר בתקופת המאבק ולקראת מלחמת העצמאות, נחלש בדבר לילדים סיפור השואה המקרב והמיידע, ואת מקומו תפס סיפור הלקח "משואה לתקומה", ובצדו התחזק הקו הצבאי־לאומי, המציג את ילדי הארץ כמי שרוצים בכל מאודם להיות חיילים, ואף נוקמים את נקמתה של יהדות אירופה.¹⁵

מרכזיים בספרות הילדים המגויסת שנכתבה בארץ-ישראל באותה העת: הטון הסמכותי-דידקטי שליווה לעתים מזומנות את הכתיבה המגויסת; הילד הארץ-ישראלי שעמד בדרך כלל במרכז הסיפורים המגויסים וסיפק בעקיפין מתכון התנהגות לקוראים; וחויית הקולקטיב, שליוותה את הסיפורים כחלק מקידום הרעיון הציוני-סוציאליסטי.¹⁹

מלבד פרקי "אוצר לובנגולו מלך זולו", פרסם גוטמן בכתב-העת את רוב יצירתו, ולימים ראתה מקצתה אור כספרים עצמאיים.²⁰ המעבר מכתב-העת לפרסום בספר לא היה מידי, וברוב המקרים עברו שנים לא מעטות עד שהיצירות ראו אור כספרים. עובדה זו מוכיחה את יכולת הישרדותן של היצירות בקנון, הנובעת מחוסר המחויבות המובנה שלהן לאקטואליה ולאידאולוגיה ה"מתיישנות" במהירות.

לא פחות חשוב בביסוס אי-המגויסות בגיליונות **דבר לילדים** היה מקומה של לאה גולדברג. גולדברג השתתפה בשנים 1936-1942 בעריכת **דבר לילדים** ומילאה לעתים קרובות את מקומו של יציב החולה. רק ב-1949 פרשה לחלוטין מהמערכת, אף שעוד קודם לכן ערכה וכתבה כבר ב"שי משמר לילדים", המוסף לילדים של עיתון **משמר** ומ-1945 גם **במשמר לילדים**.

מלבד עבודת העריכה, שכללה בחירת טקסטים, הזמנת טקסטים, תיקוני עריכה ועימוד, היא פרסמה בעיתון בקביעות שירים וסיפורים ולפעמים גם איירה בעצמה. כמו כן עסקה בתרגום ועיבוד וכתבה ביקורות על ספרי ילדים חדשים, וחברה לאריה נבון ברצועות הקומיקס הידועות שהודפסו בעמוד הסוגר. גולדברג ראתה בעבודתה במערכת **דבר לילדים** שליחות תרבותית רבת חשיבות. למעשה היא המירה את המגויסות החברתית-פוליטית שאפיינה את ספרות הילדים ההגמונית במגויסות הומניסטית-אסתטית, שמטרתה לכוון ל"טעם טוב" ולהעדרות ספרותיות "נכונות".²¹

שלוש צורות עיקריות של אי-מגויסות

כאמור, גוטמן וגולדברג, בתמיכתו ועידודו של יציב, הם שעמדו מאחורי אי-מגויסות שנשזרה בעיתון. גילוייה היו למעשה הסימנים הראשונים להשתחררותה של ספרות הילדים העברית מעבודות האינדוקטרינציה הציונית. בשנות השלושים-הארבעים לבש השיח הספרותי הלא-מגויס לעתים מזומנות צורות שיריות, שבהשפעת הזרם המודרניסטי בספרות, הדגישו את מעשה האמנות עצמו, והיו בעלות אופי הומניסטי ואוניברסלי.

מהבולטות בצורות שיריות אלה היא שירת הנונסנס לילדים, שמקורותיה הם כמובן אירופיים. אבי דגם שירת הנונסנס בספרות הילדים העברית היה המשורר המודרניסט אברהם שלונסקי, מי שעמד כידוע בראש המתנגדים לכתיבה האידיאולוגית המשועבדת לצו השעה וצו המפלגה גם בשדה שירת המבוגרים. שלונסקי ייצר בעבור הילדים שירת נונסנס, שכשמה כן היא – חסרת היגיון, חסרת דעה וחסרת "מסר נכון". במקום ערכים או שיקוף "מציאות", הוצגו בפרקי "מיקי-מהו" של שלונסקי וירטואוזיות מילולית ומצלולית, והומור שלוח רסן שהתמקד בחומרי היצירה, דהיינו המלים עצמן. הפרק הראשון של "מיקי-מהו" פורסם בשנה השנייה של המוסף

ובליל סתיו איך-כוכב ואיך-סהר,
ושער החורף דופק
ברעם, בברק ובסער.

ולמחר –
השמים פקוחים וטהורים כמו עין
ושלו האוויר.
הנכון, כי ליל רעם, ברק וסער
נשאר בסיפור ובשיר?

העורך אמר: 'כן, בוודאי'.
אמר הילד: 'אני חותם!'

שמי – שי' (דבר לילדים, כרך כ"ד, חוב' 6, 14.10.53, עמ' 78).

נציג הקוראים בשיר אינו מבקש ידיעות מן העולם ועמדות אידיאולוגיות. הוא מחפש בין דפי כתב-העת הד ליכולות הליריות שלו-עצמו להתפעם מהרגעי, מהיפה בלא תכלית. כלומר, זאב בחר להדגיש בשירו זה המפאר את **דבר לילדים** את הלא-מובן מאליו שבו, את הלא-מגויס, את מה שאמור היה לשמש לקוראים הצעירים בתקופת היישוב כקנון ספרותי רחב, בלא קשר להשתייכותם הפוליטית.

ואכן, לא פחות משרצה ליידע ולהתוות דרך אידיאולוגית פעל **דבר לילדים** לבסס את הקנון הספרותי לילדים, להציע לילדי הארץ, לכל ילדי הארץ, טקסטים ספרותיים שיהיו יפים בעיניהם, שיצחקו אותם, ידברו בשפתם וירגשו אותם. לשם כך, לצד ברכה חבס, קרב אליו יצחק יציב גם את לאה גולדברג ונחום גוטמן. שני אלה היו אחראים לצד הספרות-אסתטי, כלומר לכל מה שחורג מהמידע הנחוץ והחיוני ומהאידיאולוגיה.

גוטמן, ממייסדי ה"מוסף" והשבועון, סייע בעריכתם, ובעיקר בעימוד ובעיצוב העמוד. הוא היה מאייר הבית ופרסם מדי פעם גם סיפורים ורשימות.¹⁶ אירוי והגראפיקה שהכתיב הם השפה החזותית של השבועון, שפה "צברית", קלילה, שמחה בדרך כלל, הנאמרת בפשטות ובגובה העיניים. כבר בגיליונות ה"מוסף" בלטה נוכחותו של גוטמן, באמצעות איור גדול שעטר את עמוד השער. לנוכחות חזותית זו הייתה אמירה חדשנית באשר למקום שמקצה ה"מוסף" ליפה, להומוריסטי, ולהנאה הפשוטה.¹⁷

ביצירותיו הספרותיות שראו אור בשבועון נמנע גוטמן בדרך כלל מלעסוק באקטואליה, והפן האמנותי-שעשועי הקליל בלט בהן. מגמה זו ניכרת כבר ביצירתו הספרותית הראשונה לילדים, "אוצר לובנגולו מלך זולו", שהחלה להתפרסם בפרקים עוד בחוברות מוסף **דבר לילדים** והמשיכה החל בחוברת הראשונה של השבועון.¹⁸ סיפור זה בולט בהומור הרב שבו, ובשימת הדגש על הפן החזותי: הן באיורים שהדמות הספרותית הראשית, הצייר נחום גוטמן, שמשוגר לאפריקה, מספק לקוראיו בארץ-ישראל, והן בדימויים הספרותיים שגוטמן הסופר נוקט בהם.

אי המגויסות של פרקי "אוצר לובנגולו מלך זולו" ניכרת גם במה שאין בהם: בולטים בהעדרם שלושה אלמנטים ספרותיים שהיו

המשורר זאב היה מנציגו הבולטים של הזרם הלירי בשירת הילדים, ושיריו אלה, בצד שירתו המגויסת במוצהר, כונסו ב־1951 בספר **פרחי בר** (זאב 1951). לא פחות בולטת בתחום זה הייתה שירתה הלירית של לאה גולדברג. שיריה שהתפרסמו בשנות השלושים ובשנות הארבעים בכתבי־העת כונסו לימים לקבצי שירה: **מה עושות האיילות** (גולדברג 1949) ו**צריף קטן** (גולדברג 1959). ומתחום הפרוזה הלא־מגויסת שהתפרסמה בגיליונות כתבי־העת יש לציין, בצד יצירתו של גוטמן שכבר הוזכרה כאן גם את פרקי "ניסים ונפלאות" של גולדברג, שהודפסו ב**דבר לילדים** ב־1938 ויצאו כספר ב־1954 וזכו לחיי מדף ארוכים.

סיכום

רבות מהיצירות הלא־מגויסות שהוזכרו כאן נקראות היום כיצירות בפני עצמן, ושמור להן מקום של כבוד בקנון הספרותי לילדים. אולם בקריאה המאוחרת אנו נוטים לשכוח, כי יצירות לא־מגויסות אלה יכולות היו להיכתב ולהתקבל לראשונה רק מתוך הידיעה שהן נקראות בהקשר אקטואלי ואידאולוגי. בכך הן תרמו לכלל העיתון; פתחו אותו לקהלים רחבים יותר, וסייעו בכך בביסוס ההגמוניה התרבותית של תנועות הפועלים בתרבות הילד והנוער.

וההקשר האידאולוגי שעטף את היצירות הלא־מגויסות נתן בידי היוצרים אוטונומיה ספרותית רבה יחסית, בלי שזו תאיים ותקרא תיגר על המגמה האינדוקטרינרית השלטת. אפיזודה קטנה מ"קטינא הגדול", אחת מרצועות הקומיקס שיצרו אריה נבון ולאה גולדברג, שהתפרסמה ב**דבר לילדים** בשנות הארבעים המוקדמות, משמשת מטאפורה משעשעת לאותה מזיגה ייחודית שהייתה ב**דבר לילדים** בין המגויסות לאי־המגויסות, ולתלות ההדדית של שתי צורות ביטוי שונות אלה.

הסדרה עסקה בניסיונותיו החוזרים ונשנים של הילד קטינא להיראות גדול, ניסיונות שכשלו תמיד, כישלון הומוריסטי־אוהב. באפיזודה האמורה (קטינא הגדול, כרך י"ב, חוב' 24, 5.3.42, עמ' 192)

נראה קטינא בתמונה הראשונה יושב על ספסל בגינה הציבורית וקורא בחשיבות עיתון **דבר**, כמו איש מבוגר. ממרחק נראים ילדים משחקים: "קטינא גדול הוא. יושב לו הרחק/ קורא בעיתון ואינו משחק", מדווח בתחתית התמונה.

בתמונה הבאה נראה קטינא מציץ אל הילדים מתוך חור שחורר בעיתון: "אמר בליבו: 'אעשה לי חלון/ ואביט במשחק מבעד לעיתון' (שם).

זהו סוד כוחו של **דבר לילדים**. העיתון כבד־הראש והחור שדרכו משתקף משחקי־ילדים "חסר תוכן" חשובים היו באותה המידה. עורכי העיתון ידעו, כי מה שרואים דרך ה"חור בעיתון" אינו דומה למה שנקרא בעיתון, אך לא פחות מכך אין הוא דומה למה שנגלה אם מזיזים את העיתון הצדה ומביטים בחופשיות ב"ילדים המשחקים". מתח מתמיד זה שקיים **דבר לילדים** בין ה"חשוב" וה"מהנה", בין ה"נכון" ל"יפה", בין המקומי לאוניברסלי, הוא שאפשר לו לתפוס בשנות השלושים והארבעים מקום מרכזי בתרבות, ולבסס את הקנון הספרותי לילדים.

לילדים של דבר (גיליון ה' (י"ח), י"ד בשבט תרצ"ג, עמ' 4-5). בקטע המובא כאן הוא מדבר בשבח הפטפוט לשמו:

פה יראו לכם הפעם/ להטים/ להטוטים/ ויאמרו דברים של טעם/ הנראים כפטפוטים// אך יהי לבכם בטוח, / כי לכל יש זמן ועת:/ עת ללמוד ועת לנוח, / ויש עת גם לפטפט// למשל: שמי פוטי־פתי, / פתי־פוט – ולא אבוש! / כי את קרקסי הבאתי/ מעולם של קלות ראש// קלות ראש וקלות מוח – / פתי שמי, זה שם לא רע! / פתי בא לכאן לשמוח! פתי איש מצחיק נורא [...] (שם, עמ' 4)

לימים גלגל שלונסקי לעורכי ה"מוסף" וטען שלא הבינו את קסמו של "מיקי־מהו" והתנגדו לפרסומו.²² אולם נראה, כי העובדה שהטקסט בכל זאת פורסם מלמדת דווקא על החשיבות שיוחסה במערכת גם לטקסטים חסרי מסר במוצהר.

בהשראתו של שלונסקי פרסמו בגיליונות כתבי־העת שירי נונסנס לילדים ולפעוטות גם אנדה פינקרפלד, לאה גולדברג ואחרים.

צורה שירית נוספת שבלטה באי־המגויסות שלה הייתה השירה הלירית־פסיכולוגית, שהבולטת ביוצריה היא מרים ילן־שטקליס. **דבר לילדים** הוא שאפשר לשטקליס לפרסם את שירה בעלי התובנה הפסיכולוגית, שהיו נדירים מאוד בזמנם, ונגדו את דיוקן הצבר חסר הדאגות שהשתרש בתרבות הילד. שיריה אלה שפורסמו בכתבי־העת בשנות השלושים והארבעים כונסו בין היתר בספר **דני** (1943, דביר) ו**מעשה בילדה** (1946, דביר), ולימים הפכו לקלאסיקה עברית לילדים ולפעוטות.²³

שירתה של שטקליס הייתה קשובה למגמות חדשות בחינוך ובפסיכולוגיה של הילד, ושטקליס נתנה בהם מקום לפרטי, ליחיד ולכמוס, וחילצה את הילד הארץ־ישראלי מהמקומי אל האוניברסלי, בהציגה אותו כילד בעל דחפים, פחדים ותסכולים, האופייניים לגיל, ולא דווקא ללאום.

מתוך התובנות מתחום הפסיכולוגיה ההתפתחותית, כתבה שטקליס תוך התייחסות לצרכים הקוגניטיביים והרגשיים המשתנים, על פי גילי קהל היעד שלה. מודעות שכזו לגילי קהל היעד באה לביטוי גם בשירי הפעוטות של אנדה פינקרפלד שראו אור בכתבי־העת, וקובצו אחר כך, בין היתר בספר **חרת פלא** (1939) ו**חרוזים עליזים** (1944).

גילוי שירי נוסף של אי־מגויסות הייתה השירה הלירית לילדים. שירה זו שמה דגש על המבט, על יכולתו הייחודית של הילד להתפעם מהיפה, מהחד־פעמי ומהזמני. רגע ההפנמה הוצג בדרך כלל כחווייה פרטית ואישית. שירו של זאב "כולם רוצים להיות גדולים" (כרך א, חוב' 19, 16.7.36, עמוד פותח), מדגים זאת:

"כולם רוצים להיות גדולים –

אני לא!

טוב לי להיות קטן.

פרח פורח בגן –

אשים את לחיי

אל העלים הרכים

ורסיסי הטל הזכים

עוברים על שפתי [...]"

הערות

- * מאמר זה הוא חלק ממחקר שנעשה ב"מרכז הקשרים" באוניברסיטת בן-גוריון בנגב במימון "קרן קיסריה".
1. **דבר לילדים** פעל ברציפות כחמישים שנה, אך נוכחותו המכרעת בתרבות הילד, כערוץ התקשורת המרכזי והמשפיע, הייתה בשני העשורים הראשונים לקיומו.
  2. מ־1935 עזבה חבס את ההוראה לפי דרישת עורכי **דבר** והפכה חברת מערכת וערכה בו מדורים.
  3. עד 1936 עדיין לא הוכרעה שאלת הסמכויות בנושא ריכוז מערכת החינוך בארץ-ישראל.
  4. על הקמתו ומטרותיו של עיתון **דבר** ראו שפירא (1983), עמ' 241-269.
  5. על "המרכז לנוער" ופעילותה של חבס ראו דר (1997).
  6. מגמה זו של מעורבות פוליטית-תרבותית בתחום תרבות הילד התחזקה עם הקמתה של ההוצאה ההסתדרותית "עם עובד", ב־1942. ההוצאה הקצתה משאבים גדולים לספרות שיועדה לקהל יעד צעיר, וכבר עם היווסדה נקבעו בה ערוצי הספרות לילדים: ספריית 'לילד' וספריית 'שחרות'. ברכה חבס מונתה לעורכת שתי הספריות.
  7. עמדה זו שיקפה את הדעה שרווחה באותה העת ביחס לספרות הילדים הראויה והנכונה לילדי ארץ-ישראל באותה העת. על הספרות האינדוקטרינרית שרווחה בארץ-ישראל בשנות השלושים ראו ארבל, דר.
  8. בסמפוזיון מקיף על ספרות ילדים שהתפרסם בינואר 1970 במוסף הספרות **משא** של העיתון **למרחב**, התייחס אליעזר שמאלי לכתיבתו המגויסת, שהחל בה עוד בשנות השלושים, ואגב כך קבל על השינויים בטעם הספרותי שהוא נתקל בהם, בחלוף הזמן:

"כשאני התחלתי לכתוב, אמרתי לעצמי שאתן לילדים תחייה. אני מקבל עלי בהכרה גמורה את ה'קומפלימנטים' האלה שמטחים בי מכל צד: 'ספרות ציונית', 'אוסטליגיה', 'ספרות מחנכת', 'ספרות של מורים'. אני מקבל את זה באמת כקומפלימנט! ראיתי את עצמי כמורה, שצריך לתת לילד משהו שיעזור בעיצוב דמותו ובחינוכו. להכין אותו לקראת חייו, לקראת ערכים שיגשים בחייו. [...] ישבתי וכתבתי לא מכבר עוד ספר ציוני. כי לא אעשה שקר בנפשי, לא אסטה מן הקו שהתחלתי בו לפני ארבעים שנה: לחנך ילדים לאהבת הארץ, לציונות, לאהבת החקלאות, לאהבת צה"ל" (מצוטט בתוך רגב 2002, עמ' 19).
  9. על ויכוח סוער ועקרוני זה שהתרחש בשדה הספרות למבוגרים ראו גרץ 1988.
  10. טקסטים אלה שהוסיפה גולדברג לציווירי של נבון הם מהמעטים שבהם התייחסה באופן מפורש לענייני השעה.
  11. עוד על עיתונות הילדים המפלגתית שראתה אור בארץ-ישראל בשנות ה-40 ראו אופק 1988, עמ' 602-620.
  12. ברגשטיין הרבתה לפרסם בדבר לילדים שירים שפיארו את מפעל ההתיישבות העובדת, ולימים הפכו ספריה **בוא אלי פרפר נחמד** (1945), הקיבוץ המאוחד) ו**נצא אל השדה** (1952), הקיבוץ המאוחד) לנכסי צאן ברזל של ספרות הילדים העברית.
  13. ראו דר 2002, "חיול הצבר: ספרות הילדים העברית מתגייסת לחייל את קוראיה, 1949-1939".
  14. על ניסיון זה לתקן את נזקי שלילת הגלות בקרב מחנכים וסופרים בזמן המלחמה ראו דר 2004.
  15. ראו דר 2002, חלק שלישי.
  16. רשימת הפרסומים המלאה של גוטמן **בדבר לילדים** מצויה בביבליוגרפיה שהוציא מוזיאון תחום גוטמן (רותי גוטמן עורכת, 2003).
  17. לימים העיד על עצמו גוטמן כחדשן בתחום האזור לילדים, כמי שלקח על עצמו שליחות, להלביש את ספרות הילדים הערומה בציורים: "כשהייתי ילד הספרים שלנו בעברית היו ערומים. כאשר לקחתי לידי ספר לועזי לילדים, הייתי מתמלא קנאה – הוא היה מלא ציורים. ואילו ספר עברי היה גורם לי הרגשה של ריקנות. ולימים, כשהתחלתי לעשות אירורים ועיטורים לספרים, רצייתי למלא את החלל הזה, ולשלם חוב לעצמי. ועד היום אני מפצה אולי את הילד נתחם ואת חברי, שלא היו להם ציורים בספרי ילדותם" (גוטמן, בן עזר, 1986, עמ' 225).
18. באוקטובר 1934 ועד יוני 1935 יצא גוטמן לאפריקה, במינויו מטעם ראש העיר תל-אביב, מאיר דיזנגוף, על מנת לצייר פורטרט של הגנרל הבריטי יאן סמאטס, ידיד הציונות. יצחק יציב ביקש ממנו שישלח **לדבר לילדים** תמונות מן הדרך. כך נולד **בארץ לובנגולו מלך זולו**. היצירה ראתה אור לראשונה כספר ב־1939.
  19. ספריו של גוטמן אינם חפים כמובן מאידיאולוגיה, והם שיקפו את הנראטיבים המרכזיים שרווחו בתרבות הילד והנוער באותה העת. עם זאת, הדגשת הפן השעשועי והיצירתי, ההומור הרב והטון הבלתי מתנשא, היו סוג של קריאת תיגר על ספרות הילדים המגויסת במוצהר, הסמכותית וחסרת הספקות. על האידיאולוגיה הקולוניאליסטית המתקיימת בסיפור, ושאלת דגמים ספרותיים קולוניאליסטיים באופיים מהספרות הבריטית ראו בר יוסף 2002.
  20. פרקי "כל הרוצה להיות רב וחובל יקרא מעשה זה", פורסמו בכרך ב 1937. ראה אור כספר ב־1969.
  - פרקי "החופש הגדול או תעלומת הארזים" פורסמו בכרכים ג ו־ד, 1937-1938. ראה אור לראשונה כספר בתש"ו, 1946.
  - פרקי "ביארצ'ה", או מעשה שתחילתו חמור וסופו ארי דורס" פורסמו בכרך ה, 1938. ראה אור כספר בתש"ב, 1942.
  - פרקי "שביל קליפות התפוזים" פורסמו כסיפור בהמשכים בכרך כ"ז, תשט"ז. ראה לראשונה אור כספר בתש"ח, 1958.
  - ופרקי הספר **שתי אבנים שהן אחת** פורסמו בכרכים ל"ד-ל"ח, תשכ"ד-תשכ"ח, בשם "איך היינו". ראה אור כספר באותה שנה, ב־1968.
  - פרקי "אניית הכושים" ראו אור בכרך כ"א, תשי"א, 1950. ראה אור כספרון ב־1978.
  21. כאשר מעורבותה **בדבר לילדים** הייתה בשיאה, כתבה גולדברג במאמר "משהו על טעמו של הילד":

"חינוך הנוער בענייני ספרות ואמנות, ממש כחינוך הנוער בענייני מוסר והשקפת עולם, הוא בידי מחנכיו ומדריכיו. וכדי שיגדל דור בעל יחס ממש אל ערכי הרוח של האדם יש צורך להדריכו בגיל הרך ויש צורך במורים ומדריכים, יודעים לכוון את טעם הילד, בוהירות, בלי לאנסו אך גם בלי להסתגל אליו הסתגלות גמורה, מורים ומדריכים, שהתנאי הראשון לגביהם זה הוא: שיהיו הם עצמם בעלי טעם" ("משהו על טעמו של הילד", בתוך **אופקים** כרך א, חוב' ד', 1943, עמ' 55-56).
  22. במאמר "ספרות ילדים או ספרות ילדותית" שפרסם בעיתון **משמר** בספטמבר 1943, סיפר שלונסקי:

"זוכר אני: הבאתי – לפני הרבה שנים – פרק ראשון של 'מיקי מהו' שלי ל'דבר לילדים'. איוו ארשת של תימהון נתארכה וקפאה בפני העורכים: לילדים?! הרי הם לא יבינו בזה כלום, אבל לא כלום באמת... 'התווכחנו, ניסיתי להוכיח, כי הם, דווקא הם, השוברים הנחמדים, יתעלסו במשובה זו של קונדס פיוטי. כי שלהם ומשלהם כאן הכול, והוחלט לשמוע עצת מומחים. דהיינו: לשאול את פי הגננות והמורים. המומחים שלנו. וכמובן, כולם פסקו: אין זה לפי המנטאליות הילדותית. הלכסיקה – אינה לפי ה'העבראיש' של הילדים; הריתמיקה – אינה לפי הטראיל-אל הילדותי; ההמצאות פרועות, וכביכול, מנפצות את הזוגיות השלווה המנומסת של גן הילדים ובית הספר. והעיקר: הם לא יבינו בזה כלום. לא יבינו! 'הו, מה רבו הנאותי וגאוותי, כשלאחר שנדפס הפרק הנ"ל [...], סיפרו לי אותם מורים (בתימהון ו...עגמת נפש) כי הילדים (ובגיל הרך ביותר) ידעו קטעים שלמים עליפה, על כל ה'קונצ'ים' שבהם, על כל תחבולות הערמה הפיוטיות, על כל הקונדסות, הקורצת אותה קריצת-עין ערמונית-שובבת, שהיא אחד מסודות האמנות" (מצוטט בשלונסקי, 1960, עמ' 154).
  23. בזמנה, שטקליס הייתה ערה לשונות של השיר "דני גיבור" ופחדה שלא יתקבל. על נסיבות פרסומו **בדבר לילדים** ועל התקבלותו הנלהבת העידה לימים במכתב ששיגרה לג. קרסל, לבקשתו, לקראת כתיבת הערך על שמה **בלקסיקון הספרות העברית** שקרסל שקד על כתיבתו:

"הלכתי אל רופאת שיניים. ישבתי כמחצית השעה בחדר ההמתנה וחיברתי את השיר 'דני גיבור'. השיר מתחיל במלים: 'אמא אמרה לי: דני...'. כשחזרתי לביתי רשמתי את המלים. קראתי את הכתוב, ולא ידעתי מה לעשות בו. נדמה לי, שיר זה – ילדים לא יבינו אותו, מבוגרים – מי יבין את הדבר במעשה כה פשוט? הייתי בטוחה: איש לא יבין. הנחתי אותו במגירה וחסל.

גוטמן, רותי (עורכת), 2003. **נחום גוטמן 1898-1980, ביבליוגרפיה**. תל-אביב: מוזיאון נחום גוטמן.

גולדברג, לאה, 1943. "משהו על טעמו של הילד", בתוך **אופקים** כרך א, חוב' ד', 1943, עמ' 55-56.

גולדברג, לאה, 1949. **מה עושות האיילות**. תל-אביב: ספרית פועלים.

גולדברג, לאה, 1959. **צריף קטן**. תל-אביב: ספרית פועלים.

גרץ, נורית, 1988. **ספרות ואידיאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים** (כרכים א-ב). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

דר-קליין, יעל, 1997. **אגדת הלאום המתהווה: הסיפורים לילדים ולנוער שכתבה וערכה ברכה חבס בשנים 1933-1940**. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

דר-קליין, יעל, 2002. **"המעבר מסיפור של יישוב לסיפור של מדינה בספרות הילדים העברית, 1939-1948"**. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.

דר, יעל, 2002. **"חיול הצבר: ספרות הילדים העברית מתגייסת לחייל את קוראיה, 1939-1949"**. בתוך: (נוה, חנה, עורכת), **יום קרב וערב, והבוקר שלמהחרת: ייצוגה של מלחמת העצמאות בספרות ובתרבות הישראלית, קובץ סדן: מחקרים בספרות העברית כרך ה**. הוצאת אוניברסיטת תל-אביב.

דר, יעל, 2004. **"תיקון שלילת הגלות: מחנכים וסופרי ילדים בארץ-ישראל מתפייסים עם הגולה בתקופת השואה"**. בתוך: **דפים לחקר השואה**, מאסף יח, עמ' 76-55.

זאב, אהרן, 1951. **פרחי בר**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

רגב, מנחם, 2002. **תחושתו של אדם המתגנב אל ילדותו**. ירושלים: כרמל.

שלונסקי, אברהם, 1960. **"ספרות ילדים או ספרות ילדותית"**. בתוך: **ילקוט אשל**. תל-אביב: ספרית פועלים.

שפירא, אניטה, 1983. **ברל**. תל-אביב: עם עובד.

עברו שבועות ובא מכתב מיציב: מה את שותקת? שלחתי לו את השיר. השיר נדפס מיד.

החוברת יצאה ביום ד', וביום ה' לפני הצהרים, ביושבי ליד שולחן עבודתי בספרייה על הר הצופים, הרגשתי פתאום שמישהו עומד לידי. הייתה זו ילדה כבת תשע: את מרים שטקליס? שאלה. אמרתי: כן. אמרה: אני שלחו אותי כל הילדים מן הכתה שלנו לומר לך תודה על השיר שלך [...] שאלתי: מה מצא חן בעינייך בשיר זה? הסתכלה בי ואמרה בזו הלשון: אנשים רבים כתבו על אהבה, כתבו הרבה. למשל מאפו, אהבת ציון, שלושה כרכים. ואת כתבת על אהבה כל מה שאפשר לומר במעט שורות. ישבתי לפני כתלמיד לפני רבו. אז ידעתי שילדים מבינים אותי, וידעתי שמצאתי את הדרך לבטא את עצמי (בתוך המכתב לקרסל, עמ' 24-25, המצוי בארכיונה של שטקליס, מרכז לוי קיפניס, תיק א, 19).

מקורות

גיליונות המוסף לילדים: מה' 2.10.1931 עד ה' 10.1.36.

גיליונות דבר לילדים.

אופק, אוריאל, 1988. **ספרות הילדים העברית 1900-1948**. תל-אביב: דביר, עמ' 604-611.

ארבל, טמירה, 1994. **הפואטיקה של 'ספרות ההתיישבות' לילדים בשנות ה-30 וביטוייה האידיאולוגיים**. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

בריינסקי, איתן, 2002. **"צייר או צייד: נחום גוטמן, לובנגולו מלך זולו והספר הדרום אפריקאי"**. בתוך **תיאוריה וביקורת** 20, עמ' 113-136.

גוטמן, נחום, בן עזר, אהוד, 1986. **בין חולות וכחול שמיים**. תל-אביב: יהושע אורנשטיין, יבנה.